

Инглис хэм карақалпақ тилиндеги семантикалық примитивлердиң лингвокультуроологиялық өзгешеликлери

С.П.Кудайбергенова ҚМУ, ассистент

Таяныш сөзлер: лингвокультуроология, сана,басланғыш примитив,синтаксислик структура,лексема, концептуал примитив, интро-спекуляция, экстра-спекуляция;

Аннотация: Бул мақала семантикалық примитивлер олардың инглис хэм карақалпақ тиллериндеги структуралық хэм функциялық өзгешеликлери ҳаққында түсиниклер және де олардың басқышлары ҳаққында;

Key words: linguistic culture, sense, primitive primitive, syntactic structure, lexics, conceptual primitive, intro-speculation, extra-speculation;

Annotation: This article deals with the concepts and assessments of structural and functional differences between semantic primitives and stages in the English and Karakalpak languages;

Ключевые слова: языковая культура, смысл, начальный примитив, синтаксическая структура, лексема, концептуальный примитив, интроспекуляция, экстраспекуляция;

Аннотация: В данной статье речь идет о понятиях и оценках структурно-функциональных различий семантических примитивов и этапов в английском и каракалпакском языках;

Дүнья халықлары хэм цивилизациялары мәдениатындағы айырмашылықлар ойлаўдағы айырмашылықларды да нэзерде тутама? Тек жигирма жыл алдын, белгили психологлардан бири америкалы Джордж Миллер жазған еди: "хэр бир мәдениаттың өз аңызлары бар. Мәмлекетимизде ең раўажланған мәмлекетлерде саўатсыз адамлар бизиң ойлаўымыздан парықлы түрде оннан төмен болған арнаўлы примитив ойлаў бар, деп жазған еди. Бул айырмашылықлардың бар екенлигин бийкарлаў ҳеш кимниң есине де келмейди. Буны бийкарлаў мәдениат хэм технологиялардағы айырмашылықлардан келип шығатуғын, турмыс тәжирийбесиндеги айырмашылықлар аз-аздан, басқышпа-басқыш сезилерли психологиялық ақыбетлерге алып келиўин тән алыў менен тең. Керисинше, тартыслы ойлаўдағы бул айырмашылықлардың келип

шығыў, қәлиплесиў, раўажланыў тәбияты хәм олардың дәреклери хаққында" [Миллер, 1971, VII].

Тил билими хәм антропологияда " примитив пикирлеў" сыяқлы атамалар жигирма жыл алдын көп ғана тартыслы мәселелерге себепши болғанлығын көриўимизге болады. Бирақ түрли мәдениятлар арасындағы, әсиресе, Батыс хәм Батыс емес аймақ, ареал мәденияты ортасындағы хақыйқый когнитив айырмашылықлардың бар екенлиги, олардың әмел етиў көлеми, бүгини хәм келешегин анықлаў мәселеси ашық қалып атыр.

Бул мәселе бойынша тез-тез болып атырған хәм түрли шеңбердеги тартыслар барлық ўақыт тилге мүрәжат еткен. Бул жүдә орынлы, себеби тил "инсаний пикирдиң ең жақсы сәўлеси" [Leibniz, 1709/1981, 368] хәм тил мағлыўматлары түрли социаллық хәм басқа топарлардағы пикирлеўдиң тийкарғы моделлерин анықлаўда оғада зәрүр. Бирақ бул жағдайда идеология мақсетлери бойынша тил мағлыўматлары қәте талқыланыўы мүмкин. Және бир илимпазларымыз пикирин қарап өтетуғын болсақ, дәслепки примитивлер инсан санасында пайда болғанынан баслап хәр қыйлы түсиниклер келип шығатуғынлығын Холлпайкта өз мийнетлеринде атап өтеди.

Базы инсан жәмәәтлеринде абстракт пикирлеўдиң жетиспеўин талқылап, Холлпайк былай дейди: "басланғыш, примитив пикирлеўдиң абстракт болыўы ямаса болмаўы мүмкинлигин нәтийжели талқылаўдан алдын, көп ўақыт алатуғын киши хәм көп қамыраўлы семантикалық исти ислеў керек." [Hallpike, 1979, 171].

Бул пикирлерди тек нәзерден шетте калдырып коймастан оларды анализлеў керек, бирақ бул анализ нәтийжели болыўы ушын, әлбетте дәслепки семантик тийкар керек.

Бул мақалада биз бундай мәселе шешимине күшли, тыянақлы хәм беккем тийкар салыўға хәрекет етемиз. Биз "басланғыш пикирлеў" тәрепдарларының дәлиллери надурис екенлигин тастыйықлаўды мақсет етпеймиз хәм олардың надурис екенлигин анық көрсетиўге хәрекет етпеймиз, себеби бул түсиник көпшилик антропологлар, психологлар хәм тилшилер тәрепинен қабыл етилген.

Сөз болмаса, түсиник жоқпа? Егер қандай да бир тилде everything "хәмме нәрсе", if "егер" яки because "себеби" сыяқлы түсиниклер ушын

сөзлер болмаса, бул баянатшылардың билим қәбилетине тәсир етеме? Егер бул тилдеги сөзлердің орнына бирдей түсиниклерди билдириўши қосымталар болғанда еди, арнаўлы сөзлердің жоқ екенлиги роль атқармас еди.

Енди базы тиллерде all "барлық", if "егер" хәм because "себеби" сыяқлы сөзлер ушын аўдарма ретинде хызмет етиўи мүмкин болған сөзлер бар десек, бирақ бул сөзлер, мысалы, all "барлық", бәлки many "көп", тек ғана if "егер", бәлки when "қашан", тек ғана because "себеби", бәлки then "кейин". Бул баянатшылардың билим қәбилетлери көз қарасынан қандайда бир затты аңлата ма?

Мысал ушын, егер бирдей сөздің мәниси хәр қыйлы синтаксислик структуралар менен байланыслы болса, онда бирдей лексемадан пайдаланыў әдетте әхмийетсиз: because «себеби» түсиниги хәм then «кейин» түсиниги еле де анық хәм анық берилиўи мүмкин. Тап сондай, егер бирдей сөз all «барлық» хәм many «көп» мәнилери жеткерий ушын ислетилген болса, бирақ хәр бир мәни өз грамматикалық қурылысы менен байланыслы болса, онда бундай жағдайда улыўма лексикалық материал концептуал сўўретке хеш қандай тәсир етпейди: all «барлық» түсинигин өз ишине алған хәр қандай пикир еле де бундай тилде аңлатылыўи мүмкин.

Бирақ базы тилде because «себеби» хәм then «кейин» мәнилери жеткерий ушын тек бир сөз бар хәм бул еки мәнисти хеш қандай ажыратып болмайды, сол себепли еки өз алдына мәни хәққында айтыўға хеш қандай себеп жоқ, тек ажыратылмаған.

Көпшилик бул хеш нәрсени аңлатпайды, себеби " барлық адамлар тең хәм бирдей пикирлеў потенциалына ийе, сол себепли хәр қандай концепт ушын арнаўлы сөз болмаса да, бул мәнисти бирдей яки басқа тәризде жеткере алады хәм сөздің жетиспеўи оларды хеш қандай шеклемейди. "Бирақ бул жерде иркилий- фактлерге қалыс жүзлесийден бас тартқан ҳалда, бос риторика артына жасырыў болып есапланады.

Бундай жағдай тийкарынан primitive thinking "басланғыш пикирлеў" идеясы қорғаўшыларының пикирлерине дурыс келе бермейди.

Бизиңше, адамлар бирдей пикирлеў қәбилетине ийе, бирақ бул тилден пайдаланыў хәм барлық тәбийий тиллер, тийкарынан, бирдей аңлатпалы күшке ийе. Биз "принципиал" деп айтамыз, себеби базы

пикирлерди басқаларға қарағанда айырым тиллерде аңлатыу аңсатырақ. Бирақ қандайда бир тилде all «хәмме» түсиниклерин аңлатыуға жол қойылмаған болса, if «егер» яки because «себеби» болса, оның аңлатпалық имканиятлары хақықаттан да шекленген болар еди.

Мысал ушын, төмендеги диалогты көрип шығамыз:

– Неге жылап атырсаң? Сени кимдур урды ма?

– Пул жоғатқаным ушын әжағам мени урды. Мени урғаны ушын жыламайман. Пул ушын жылап атырман.

Бизиңше, because «себеби» ушын сөз (морфема, сөз дизбеги) болмаған тилде бул диалогтың мәнисин жеткерийү мүмкин емес.

Бирақ не ушын базы сөзлердиң бар екенлиги жүдә әхмийетли? Адамлар сөзсиз түсиниклерге ийе болыулары мүмкин емес пе? Тилде жасырын категориялар жоқ па?

Әлбетте, жасырын категориялар бар хәм түсиниклер оларды аңлатыушы сөзлерсиз де бар болыуы мүмкин. Бирақ биринши гезекте, сөздиң сапасында бар екенлиги (өз алдына лексикалық бирлик) концепттиң бар екенлигине тиккелей дәлил болып хызмет етеди хәм оның жоқ екенлигинде, ең жақсы, тек тиккелей болмаған дәлилдер бар. Екиншиден, инсан сөйлеуинде концептке "ийелик қылыу" жетерли емес, оны басқа адамларға жеткерийү куралы да әхмийетли. Бази түсиниклер ушын бундай узатыу әдетте сыпатлаушы конструкциялар ямаса перефразалар жәрдемінде әмелге асырылыуы мүмкин; басқалар ушын болса, тиккелей лексикалық аңлатпа болыуы зәрүр. Усы ақырғы баянат айырым түсиндирийүлер хәм сүүретлерди талап етеди.

Егер қандайда бир тилде all «хәммеси» мәнисин аңлатыу ушын сөз болмағанында, жағдай үмитсиз болар еди, себеби бул концепт лексикада қанша көп болса да, басқа концептлерден де сол тәризде қолға киргизилмейди.

"Хәр бир инсан" (грек тилинде *pantaanthropon* «хәр бир инсан») сөз дизбеги артындағы идея христиан тәлийматының әхмийетли бөлеги есапланады. Егер every "хәр бир" яки all "хәмме" сөз (ямаса морфема) болмаса, бул пикирди басқа тиллерде жеткерийү мүмкин емес еди.

Бундай избе-изликтин анық емес баянатлары тек мәнилерди бир тилден басқасына өткерийү ушын зәрүр болған сөзлер бар екенлигин жасырады, бирақ хәмме сөзлер бундай емес.

Егер қандайда бир тилде семантикалық тәрәптен сәйкес келетуғын сөз (ямаса морфема) болмаса, аўдармалаўда қыйыншылық туўдырмайтуғын қыйыншылықлар пайда болыўы мүмкин, себеби if егер мәниси әпиўайы түсиниклерден бирдей түрде алынбайды.

Басқа тәрәптен goal «мақсет» түсиниги cause, because «себеп (себебли)», thinking «ойлаў» хәм want «қәлеў» түсиниклеринен келип шығыўы мүмкин, кейингиси еки басқа заттан келип шығып болмайды. Усыған бола, егер тилде for «ушын» ды аңлатыў ушын сөз болмаса, бул қыйын мәселе болмайды:

I went out for some hunting. Мен бираз аң аўлаўға шықтым.

I went to the forest. Тоғайға бардым.

I thought because I want to go hunting. Мен ойладым, себеби: мен аңға барыўды қәлеймен.

I go hunting. Аң аўлайман (ямаса аңға бараман, аң аўлаўға бараман).

Бирақ егер бул тилде «себеби», «ойлаў» хәм «қәлеў» сөзлери болмағанында, олар арасында қарым қатнастағы сөйлеўшилери, әлбетте, қыйыншылыққа ушырайтуғын еди.

Базы түсиниклер басқа түсиниклер жәрдемінде алыныўы мүмкин болса, басқалары тиккелей лексикалық тымсалды алыўы керек. Бир мәниде, бул усыныс анық көринеди. Түсинилген концептуал примитивлер бар болса, онда бул примитивлер барлық басқа түсиниклер ушын беккем тийкар болып хызмет етиўи мүмкин: шексиз көп жаңа түсиниклер аз санлы семантикалық примитивлерден алыныўы мүмкин.

Түсиниў ушын шексиз көп түсиниклер бар болса да, олардан тек айырымларын тиккелей түсиниў мүмкин. Бир неше элементлерди бирлестирип, олардың шексиз санын алыў мүмкин. Тийкарынан, бул тек ғана мүмкин, бәлки итимал, себеби тәбият минимал муғдардағы элементлер жәрдемінде максимал нәтийжеге ерисиўге умтылады, яғный ең әпиўайы усылда хәрәкет қылыў.

Лингвокультурология өз семантикасында мәдениеттың айрым бир бөлегин пайда етиўши тил яки сөйлеў бирлиги. Олар сөз (түбир яки қосымта хәм курамалы сөзлер), сөз бирикпелери, сөз дизбеклери, гәп, паремия, курамалы синтактик пүтинлик, текст хәм тағы басқалар болыўы мүмкин. [Ў. Қ. Юсупов]

Бизиң пикиримизше Юсупов атап өткениндей лингвокультурологияның өз ара қатнаста жүзеге келиўи ушын инсан еркисиз түрде сөзлер хәм гәплерге

мүрәжат етеди, сол ушын ол өз социаллық жасаў шараятынан хәм тилге болған мүтәжликтен келип шығады. Және де бул ҳаққында В.А.Маслова өз мийнетлеринде лингвокультурологияны 9 түрге ажыратады. 1) Тилдиң эквивалентсиз сөзлик қатламы – реалиялар (миллий кийимлер, азық-аўқатлар, байрам хәм мерекелер, дәстүр, айрым буйым атларын өз ишине алады) хәм лакуналар ; 2) мифологемалар- архетиплар, эпсанаўий қахарманлар, образлар, дәстүр хәм үрп-әдетлер, ритуаллар; 3) тилдиң паремиологик фонды (мақаллар хәм ҳикметли сөзлерди өз ишине алады); 4) тилдиң фразеологик фонды; 5) эталонлар, стереотиплер, символлар; 6) метафора хәм образлар (тымсаллар); 7) түрли тиллердиң стилистик қатламлары (әдебий/әдебий емес формалар х.т.б.); 8) сөйлеў адеби хәм минез-кулық; 9) сөйлеў этикети сыяқлы болады. Лингвокультурологияның тийкарғы түсиниклериниң бири “дүньяның тиллик көриниси”. Дүньяның тиллик көриниси-бул улыўма санада белги хәм нышанлардың бир пүтинлиги болып инсанның жаңа дүньялық билимлерди ийелеўинде өз ой-пикирлерин раўажландырыўға үлес қосады хәм инсанның дүньялық көз-қарасы ядросын пайда етип, халық турмыс тәрзиниң тийкарғы хәм өзине тән қәсийетлерин сәўлелендиреди. Хәр қандай мәдениятта тил, саналық өлшемлер, минез-кулық қәсийетлери хәмде оладан орын алған тек өзине тән мәдений мәнилер пайда болады. Д.С.Лихачевтиң пикиринше лингвокультурологияда «концептлер бөлими» деген атамада «бир инсанның хәм улыўма тилдиң сөзлик байлығында пайда етилетуғын имканиятлар комплексин аңлатады... Миллет мәденияты- оның әдебияты, фольклоры, пәни, көркем өнери қаншелли бай болса, миллий тилдиң концептлер бөлими де соншелли бай болады, ол миллеттиң пүткил тарийхый тәжирийбеси хәм әсиресе дини менен өз ара салыстырма болады»[Лихачев 1997:282].

Және де Н.Д.Арутюнованың пикирин алатуғын болсақ концепт түсиниги бул миллий дәстүр, фольклор, дин, өмирлик тәжирийбе, көркем өнер образлары, ой-сезим хәм қәдириятлар системасының өз ара хәрекети нәтийжесинде пайда болатуғын әпиўайы философиялық түсиник. Концептлер инсән менен жәмийет ортасында хызмет атқарыўшы мәдений қатлам [Логический анализ языка... 1993: 3].

Түрли мәдениятлар арасындағы табыслы байланыс имканияты тиккелей хәр бир тил көбирек ямаса азырақ "тән" түсиниклер дерлик шексиз қатар жаратылыў мүмкин болған семантикалық примитивлер

тийкаргы комплекси, универсаллығына байланыссы. Бундай улыўма басланғыш топламның бар екенлиги "инсанияттың руўхый жәмәәтин" түсиндирийи мүмкин хәм түрли тиллердиң лексикасы бул топламның түрли конфигурацияларын сәўлелендиретуғын гипотеза хәр бир мәданиятқа тән тил хәм пикирлеў ушын жуўапкер болады.

Биз бир неше рет көрсетиўге хәрекет етдик, Вижбицкая 1992 хәм басқа көплеген китап хәм мақалаларда бул қандай жүз бергенин: лексикалық әлемлердиң комплекси менен сәйкес семантикалық примитивлер комплекси бар екенлиги хәм көрсетип санап өтилген примитивтиң бул комплекси – универсал инсанның байланыс хәм пикирлеў тийкарын қурайды хәм бул инсанияттың басланғыш тилине тән конфигурациялар мәданиятлардың хәр қыйлы екенлигин сәўлелендиреди. Лейбництиң примитив бул универсал комплекс болып, ол тек сынақ хәм айырым алжасықлар менен алыныўы мүмкин, деп шамалаў туўры деп ойлаймыз, түрли мәданиятларда салыстырмалы семантикалық примитивлер үстинде алып барылған изертлеўлер нәтийжеси мине соны көрсетип тур. Кәсиплеслеримиз тәрәпинен интенсив изертлеў жигирма жылда бизге басқа барлық түсиниклер жүзеге келиўи ушын тийкар болып хызмет еткен семантикалық примитивлер ретинде көрип шығылыўы мүмкин, дүньяның барлық тиллериндеги лексикалық қатламларын изертлеў бир неше онлап түсиниклер комплексин анықлаў имканиятын берди.

If «егер», because, себеби as «себебли», all «барлық» яки not «емес (бийкар)» лексикалық түсиниклер улыўма инсанийлық деў барлық тиллерде хәр бир бундай түсиник лексикалық тымсал ретинде қабыл етеди, деп даўа қылыў есапланады, бирақ бул примитив түсиниклердиң хәр бири ушын арнаўлы, өз алдына сөз болыўы керек дегени емес.

Бирақ бул полисемияның бир жағдайы болып табылады хәм нәзерде тутылған мәни контекст пенен анықланады. Бундай түрдеги фактлер сөзбе-сөз аңлатылатуғын мәни Европа тиллеринде пайдаланыў ушын жүдә уқсас болған why «не ушын?», through what? «не арқалы?» яки what about? «не ҳаққында?»

Мен бул жерде хеш қандай анықсызлық деп айтпақшы емеспен, себеби полисемия көбинесе анықсызлыққа алып келеди. Бирақ мысалы, англис тилиндеги She was attached to the dog- "Ол ийтке байланған еди" қоспа

түсиник алыўы мүмкинлиги, attached "бириккен" сөзиниң еки түрли мәниске ийе емеслигин билдирмейди (1. қайыс, жип ямаса шынжыр менен байлаў, 2. жақтырып қалыў, үйренип қалыў). Полисемияны мәни анықсызлығынан ажыратыў ұазыйпасы аңсат емес хәм бул еки хәдийсени аңсат шатастырыў мүмкин, бирақ олар арасындағы парық буннан жоғалмайды.

Бул жерде ўақыялар бир ўақытта жүз бергенлиги аңлатылады хәм себеп түсиндирилмейди. Тап сондай, англис тилиндеги төмендеги гәпте After her husband died, she fell ill. «Күйеўи өлгеннен кейин, ол кесел болып қалды» себепли интерпретация нәзерде тутылған, бирақ after ушын өз алдына себепли мәнини гүман етиўдиң кереги жоқ (себеби ўақыялардың ўақтыншалық избе-излиги бойынша интерпретация бәри бир бир қанша мазмунлы).

Басқа тәрәптен, түрли контекстлерде «дан», «кейин» яки «себепли» деп түсиндирилиўи мүмкин болған аблатив сөзи темпораль (избе-из) түсиникке сәйкес болмаған гәптерде де ушырасады [Goddard, 1994]. Мысалы:

- Неге жылап атырсаң?
- Тис аўрыўым бар. (Тисим аўырып атыр)

Избе-из («соң») берилиўи бул гәпке сәйкес келмейди хәм Годдардтың айтып өткениндей, «себеби» ниң өз алдына мәнисин енгизиў керек.

Төмендеги гәпти де ойлап көриң [Wilkins, 1989, 186]

You must care your mother, because she ill very ill. Сиз анаңызды абайлаўыңыз керек [себеби] ол жүдә кесел.

Бул гәптиң аналогиясында бул жерде «себеби» деп аўдарма исленген аблатив морфема басқа контекстлерде «дан» яки «дан кейин» мәнисин аңлатыўы мүмкин, бирақ бул контекстте «дан» яки «дан кейин» тәрәпинен түсиндириў мәнисиз болады. Спикер, баласын кеселлик ўақтында анасын зыярат қылыўды усыныс етеди, буннан кейин емес. Егер бундай усыныслар сөйлеўшилердиң өзлери ушын мазмунлы деп есапласақ, биз бул морфеманың полисемиялық екенлигин хәм оның үш түрли мәниге ийе екенлигин нәзерде тутыўымыз керек: «дан», «кейин» хәм «себепли».

"Яки" примитиви "яки" хәм де "кейин" деп айтылыўы мүмкин болған сөз (ямаса морфема) өз алдына алынған жағдайда хеш қандай

мәниге ийе емес, "себебли" ҳам "кейин" сөзлерине қарағанда абстрактлаў ҳам екеўи де узусда тең дәрежеде бар. Егер кимде-ким бундай мәни болыўы мүмкин десе, бирақ бизде оның тымсалы ушын контекстте сөз жоқ болса, тыныш турыў кереклигин тәкирарлаймыз. Ҳеш қандай сөз болмаған "руўхый мәнилерге" тийкарланған семантикалық болжаўлар сынақтан өткерилмейди ҳам сол себебли семантикалық анализде олардың орны жоқ.

Басқа тәрәптен, семантикалық примитив бир универсал болжаў комплекси, сондай-ақ, if «егер» ҳам because «себеби» эмпирик тексерий ушын ашық (бул анализ тиллерде барған сайын көбейип баратырған элементлер комплексинен жыллар даўамында семантикалық примитивлердиң алдын усыныс етилген дизимин көп жаңа шама ҳам версияларға алып келиўи мүмкин" деген пикир ҳамме тәрәпинен тастыйықланады.

Сол себебли, полисемияның бар екенлигин тән алыў арқалы биз эмпирик позициялардан сын пикир билдирий ушын лексикалық универсаллар ҳаққындағы болжаўымызды беккемлеймиз деп урыныў ҳам түрли шамаларды сылтаў этиў дурыс емес болар еди. Полисемияның бар екенлиги тастыйықланыўы керек, оны ҳеш қандай себебсиз жайластырыў мүмкин емес. Мысалы: жоқарыда көрсетилгени сыяқлы, гипотеза англис тилиндеги after сөзиниң "избе-из" ҳам "себебли" мәнилерге салыстырғанда полисемиялық екенлигин after хәр қандай контекстте after избе-из талқылаўға сәйкес келиўи менен бийкарлайды.

Егер кимде-ким билиў ушын лексикалық универсал деп есаплаўды қәлесе ҳам буның ушын англис тилинде арнаўлы сөз бар болса, ол англис тилинде бул болжаўдың избе-из болыўы мүмкин болған лексикалық мәни тасыўшысын таба алмайды.

Because "Себебли" ге қайтып, бул басқышта Because "себебли" ҳам then "кейин" аңлатпасы ушын тек бир лексикалық көрсеткиш бар болған тиллер барлығын атап өтиў мүмкин емеслигин қосымша етпекшимиз.

Семантикалық примитивлердиң лексикалық көрсеткишлери полисемиясының дәлили ретинде түрли конструкциялардың барлығын тән алыў оғада әҳмийетли, биз буны тағы бир мысал менен көрсетемиз.

Улыўмаластырыўшы, биз полисемиялық синтаксислик конструкциялар ажыратпаған ҳалда бар болыўы мүмкин, деп айтыў

болады, англис тили сөзлери менен болғаны сыяклы attached яки bank («дәрья қырғағы» хәм «кредит банки»). Бирақ инсаний байланыс хәм пикирлеў тийкар болған тийкарғы түсиниклер (мысалы: all «барлық», if «егер», because «себеби», then «кейин», I «мен», You «сен» сыяклы) болса, полисемияға тек базы синтаксислик өзгешеликлер (ямаса басқа түрдеги көрсеткишлердеги айырмашылықлар) бар болғанда рухсат берилиўи мүмкин. Бул сораў қосымша үйрениўди талап етеди, бирақ соны атап өтиў керек, белгили бир тил бирдей сөзди «сен» хәм «мен» деген мәнини аңлатады, әдетте бирдей грамматикалық контекстлерде табылған еки универсал семантикалық примитив бул пикирди тастыйықлайды.

Еки сөз бирдей мәниге ийе болыўи мүмкин, бирақ пайдаланыўдың түрли тараўларына тийисли болыўи мүмкин. Мысалы: белгили болған барлық тиллерде «сен» хәм «мен» ушын арнаўлы сөзлер болса да, бул сөзлердиң ислетилиў тараўлары оғада үлкен парық етиўи мүмкин.

Тап сондай, интро-спекуляция хәм "сезимлер ҳаққында айтыў" түрли мәданиятларда түрлише репрезентацияланады. Сол себепли, сезимлерге байланыслы атамалар саны бир нешеден парық етиўи мүмкин. Туйғы-сезим сөзлигиниң көлеминдеги айырмашылықлар to feel «сезиў» сөзиниң ислетилиў шеңбери менен байланыслы. Солай етип, англис фейил feel ден пайдаланыўдың оғада кең көлеми бар хәм ол еркин сезимлик жағдайын билдиреди, түрли сөзлер менен бирлестирилген (мысалы: I feel depressed – Мен түскинликке түсип атырман), сезим (мысалы: I feel hungry – Мен өзимди аш сезип атырман), сондай-ақ, тема ушын сыртқы жағдайларды билдиретуғын сөзлер менен (мысалы: I feel abandoned – Мен өзимди таслап кетилгендей сезип атырман, I feel betrayed — Маған қыянет еткенлигин сезип турыппан). Бирақ көплеген басқа тиллерде сәўбет ушын жетерли мәселе хәм темалар бар. Туйғы-сезимлер ҳаққында жүдә кем мағлыўмат бар хәм анаў яки мынаў сөзди ислетий жүдә аз муғдардағы комбинациялар менен шекленген. Бирақ бул англис сөзиниң мәниси басқа тиллерде пайдаланыў тар тараўында уқсас сөзлердиң мәнилеринен үлкен парықланатуғын сезим дегени емес яки англис тилиндеги сезим ең жақын жазыўлар пайдаланыў тар тараўына ийе болған тилде, сезим түсинигин өз ишине алған сөз жоқ.

Жоқарыда көрсетип өтилгинендей, "егер" - бул оны бөлеклеўге болған хәр қандай урыныўларға қарсылық көрсететуғын хәм соған

қарамай, изертлеушілердің Европа стандартынан басқа базы тиллерде бақланбайтуғын түсиник болып табылады. Биз бундай хабарлар көбинесе лексикалық полисемияны парықлай алмау себебли жүзеге келиуине исенемиз. Холлпайк "примитив мәдениетлар" деп атаған нәрседе "хәмме" деген түсиник жоқ екенлигин, буны тастыйықлау үшін бир неше тиллердеги мағлыұматлардан пайдаланыуын айтып өтеди. Бул баянаттың нәтийжелери соншелли салмақлы, олар толық көрип шығыуға ылайық. Ол былай жазады: "бир неше" хәм "пүткил" логиканың тийкарғы түсиниклери болып, пүтинге бөлимлерди байланыстыратуғын киритпе гәплер үшін тийкарғы есапланады. Бирақ примитив пайдаланыуда этнографлар тәрәпинен "бир неше" хәм "хәмме" деп аударма исленген сөзлерди ислеткенде, " хәмме" "а топламының барлық мүмкин болған ағзалары" дегени емес, бәлки "бизге таныс" ямаса әпиұайы ғана "көп". Әдетте примитив пикирлеу топлам элементлериниң максимал санын қаплауға умтылмауы себебли, "жүдә көп" мәнисинде "хәмме" ни ислетиу бейимлиги бар; топламның барлық мүмкин болған ағзалары физикалық бар болса, примитив, әлбетте, "барлық", деп айтыу мүмкин, бирақ "толық" мәнисинде, "толған ыдыс" кеңислик түсиниги пайда болады.

Ҳақыйқаттан да, көп болмаған Европа тиллеринде, гәптеги бийкарлау мәниси үшін жумсалатуғын сөз де "хеш нәрсе" мәнисине ийе. Көп тиллерде этнографлар тәрәпинен "хәмме" деп аударма жасалған сөз, тийкарынан, нормал болмаған қәлиплесиу есапланады.

Көп тиллер үшін болса тийкарғы мәниси "көп" болған сөзди өз ишине алған гәплердиң инглис тилине исленген аудармалары "many" емес, инглисше "all" сөзин өз ишине алады.

Инглиз хәм қарақалпақ тиллериндеги семантик примитивлердиң лингвокультурологик изертлеуи бизге төмендегилерди жуумақ ретинде атап көрсетиу имканиятын береді. Семантик примитивлер теориясы когнитив тил билиминиң ең перспективли, талқылау талап хәм де теориялық хәм әмелий тәрәптен жүдә әхмийетли бағдар болып табылады. Бул теория концептлерди ассоциатив тәрәптен топарлау усул тийкар жаратып берди. Концептлердиң рауажланыу динамикасы көз-қарасынан баға берилгенде семантик примитивлер концептлердиң номинатив тығызлығын хәм метафорик

диффузлыгы принциптери тийкарында концептлерди классификациялаў имканиятын бередди.

Пайдаланылған әдебиятлар:

- 1.Лихачев Д. С. Культура как целостная среда // Лихачев Д. С. Избранные труды по русской и мировой культуре.стр 282
- 2.Логический анализ языка... М.: Наука, 1993: 3
- 3.Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. - М. Флинта. -наука, 2006.
- 4.Юсупов Ў.Қ. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультурема атамалари. хусусида//Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида. 2021 г.
- 5.Cliff Goddard and Anna Wierzbicka (Eds.) Semantic and Lexical Universals Amsterdam: Benjamins, 1994
- 6.Hallpike — Hallpike C.R. The Foundations of Primitive Thought. Oxford: Clarendon Press.p. 171
- 7.Miller 1971 —Miller G.A. Forward // Cole, Gay, Glick, Sharp 1971. Leibniz, 1709/1981, p.368
- 8.Wierzbicka 1992 — Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. N. Y.: Oxford Univ. Press.
- 9.Wilkins 1989 — Wilkins D. Mpamtwe Arremte (Aranda): Studies in the Structure and Semantics of Grammar: Ph.D. Thesis / ANU.p.186